

ששת ימים תעשה מלאכה

שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲשֶׂה מְלָאכָה וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי שָׁבַת שְׁבַתוֹן מִקְרָא קֹדֶשׁ כָּל מְלָאכָה לֹא תַעֲשׂוּ שֶׁבַת הוּא לָהּ בָּכֵל מוֹשְׁבֵיתֶיכֶם: (ויקרא כג.ג.)¹

אבן עזרא שמות לא טו – המלאכה מותרת

ששת ימים יעשה מלאכה - ועוד הוסיף לפרש, כי ששת ימים מותרים לעשות מלאכה.²

מכילתא דרבי ישמעאל כי תשא מס' דשבתא פרשה א – כאשר אין ישראל עושים רצונו

"שֵׁשֶׁת יָמִים יַעֲשֶׂה מְלָאכָה" (שמות לא טו) - כתוב אחד אומר: "שֵׁשֶׁת יָמִים יַעֲשֶׂה מְלָאכָה"³, וכתוב אחד אומר: "שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְעֵשִׂיתָ כָּל מְלָאכָתְךָ" (שמות כ ח), כיצד יתקיימו שני כתובים הללו? אלא בזמן שישאל עושיין רצונו של מקום: "ששת ימים יעשה מלאכה" - מלאכתן נעשית על ידי אחרים ... וכשאין ישראל עושיין רצונו של מקום: "ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך" - מלאכתן נעשית על ידי עצמן ...⁴

מכילתא דרבי ישמעאל בא מס' דפסחא פרשה ט – כולל שביתת נכרי?

"כל מלאכה לא יעשה בהם" (שמות יב טז)⁵ - לא תעשה אתה ולא יעשה חברך ולא יעשה גוי מלאכתך. אתה אומר כן, או אינו אלא לא תעשה אתה ולא יעשה חברך ויעשה גוי מלאכתך? תלמוד לומר: "ששת ימים תעשה מלאכה וגוי" (שמות לה ב). הא למדת: "וכל מלאכה לא יעשה בהם" - לא תעשה אתה ולא יעשה חברך ולא יעשה גוי מלאכתך - דברי רבי יאשיהו.⁶ ר' יונתן אומר: אין צריך, והלא כבר נאמר: "זכור את יום השבת

¹ כבר קדמו לפסוק זה שני פסוקים דומים בספר שמות. האחד, בפרשת כי תשא, שמות לא טו: "שֵׁשֶׁת יָמִים יַעֲשֶׂה מְלָאכָה וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי שָׁבַת שְׁבַתוֹן קֹדֶשׁ לָהּ כָּל הָעֲשֶׂה מְלָאכָה בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מוֹת יוֹמָת". והשני, בפרשת ויקהל, שמות לה ב: "שֵׁשֶׁת יָמִים יַעֲשֶׂה מְלָאכָה וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי יִהְיֶה לָכֶם קֹדֶשׁ שָׁבַת שְׁבַתוֹן לָהּ כָּל הָעֲשֶׂה בּוֹ מְלָאכָה יוֹמָת". והשוו עוד עם עשרת הדברות, שמות כ ח-ט: "שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְעֵשִׂיתָ כָּל מְלָאכָתְךָ: וַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי שָׁבַת לָהּ אֱלֹהֶיךָ וכו'". וכן בשמות כג יב: "שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲשֶׂה מַעֲשֶׂיךָ וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי תִשָּׁבֵת לְמַעַן יִנַּח שׁוֹרְךָ וַחֲמֹרְךָ וַיִּנְפֹּשׁ בֵּין אֲמָתְךָ וְהָגֵר". וכבר הערנו בדברינו [חלל עליו שבת אחת](#) (בפרשת כי תשא) שמצוות השבת היא מהמצוות החוזרות ונמנות פעמים רבות בתורה. וגם הנביאים מזכירים אותה: ישעיהו פרקים נו, סו, ירמיהו פרק יז (איכה פרק ב), יחזקאל פרק מו, נחמיה פרקים ט, י, יג.

² פירוש זה של אבן עזרא הוא על הפסוק בפרשת כי תשא, שמות לא טו: "שֵׁשֶׁת יָמִים יַעֲשֶׂה מְלָאכָה וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי שָׁבַת שְׁבַתוֹן קֹדֶשׁ לָהּ כָּל הָעֲשֶׂה מְלָאכָה בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מוֹת יוֹמָת". ששת ימי החול מותרים במלאכה. הדגש בפסוק איננו על עשיית המלאכה אלא על השביתה. לא על ימי החול והמלאכה, אלא על השבת והמנוחה. האם זה בגלל לשון הנפעל יַעֲשֶׂה ולא לשון פעיל תַּעֲשֶׂה? אמנם לשון נפעל מופיעה בכל הפסוקים האחרים שהבאנו בהערה הקודמת, אך נראה שלא זו הסיבה. לפחות לא עפ"י שיטת אבן עזרא. גם על הפסוק בעשרת הדברות: "שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְעֵשִׂיתָ כָּל מְלָאכָתְךָ", אומר אבן עזרא: "ששת ימים תעבוד - מותר לך לעבוד ואיננו מצוה". ראו גם פירושו לבראשית פרק ב פסוק טו. כללו של דבר, עפ"י פירוש אבן עזרא, אין כאן שום קביעה, לחיוב או לשלילה של ההתעסקות במלאכה. רק ענין לאיסור והיתר. כל ששת הימים המלאכה מותרת. האם היא גם רצויה?

³ אנחנו עדיין בפסוק מפרשת כי תשא.

⁴ מדרש מכילתא מתעכב על ההבדל בין לשון נפעל של יַעֲשֶׂה ולשון פעיל תַּעֲשֶׂה ומוצא מקום לדרוש מה שאבן עזרא כבלשן ודקדקן, לא רואה עניין משמעותי (גישת הדקדוק והפשט מול גישת המדרש?). כפתרון "לסתירה" לכאורה זו, מציע מדרש מכילתא את התשובה הקלאסית: כאן בזמן שישאל עושים רצון הקב"ה ועובדים אותו בשלמות (שאז לא יצטרכו לעבוד כלל או מעט וקל) וכאן בזמן שישאל אינן עושים רצון הקב"ה ואינם עובדים אותו בשלמות (שאז יצרכו לעבוד בששת ימי המלאכה). ויש דוגמאות נוספות במדרש לעושים רצונו ולא עושים רצונו, בהן ברור שלעולם לא נגיע לעבודת ה' השלמה, לאידיאל, ואנו תמיד בגדר שאינם עושים רצונו (בשלמות). ראו למשל ספרי דברים פיסקא קיד: "אפס כי לא יהיה בך אביון, ולהלן הוא אומר (דברים טו יא) כי לא יחדל אביון מקרב הארץ. בזמן שאתם עושים רצונו של מקום אביונים באחרים, וכשאין אתם עושים רצונו של מקום אביונים בכם". וכידוע, מעולם לא חדלו וכנראה גם לא יחדלו אביונים בעולמנו. (ראו דברינו [מצוות צדקה](#) בפרשת בהר וכן [גלגל חוזר הוא בעולם](#) בפרשת ראה). אם נחזור לעניין עשיית מלאכה, הרי לנו דרשה אחרת בגמרא ברכות לה ע"ב: "רבי חנינא בר פפא רמי: כתיב (הושע ב) ולקחתי דגני בעתו וגו', וכתבי: (דברים יא) ואספת דגנך וגו'! - לא קשיא: כאן בזמן שישאל עושיין רצונו של מקום, כאן בזמן שאין ישראל עושיין רצונו של מקום". לפי זה, כאשר בני ישראל עושים רצון הקב"ה, הם זוכים לאסוף את הדגן, היינו, לקיים את מלאכת האסוף (והזרייה והטחינה והניפו וכו'), היינו ליהנות מפרי עמלם. ובאמת, אין מקשים מדרשה לדרשה. ובנושא של [ואספת דגנך](#) כבר הרחבנו בדברינו בפרשת עקב והדברים הפעם יהיו קצת שונים (אם כי קרובים) ו"אי אפשר לבית מדרש בלא חידוש".

⁵ דרשה זו היא על הפסוק הנוגע לחג הפסח (שמות יב טז) שנדרש לגבי כל יום טוב וממילא גם שבת: "וּבַיּוֹם הָרִאשׁוֹן מִקְרָא קֹדֶשׁ וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מִקְרָא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם כָּל מְלָאכָה לֹא יַעֲשֶׂה בָּהֶם אִף אִשֶּׁר יֵאָכֵל לְכָל נֶפֶשׁ הוּא לְבַדּוֹ יַעֲשֶׂה לָכֶם".

⁶ שיטת ר' יאשיהו, שלא נתקבלה להלכה, היא שאיסור מלאכת גוי בשבת וביום טוב (עבור ישראל) היא מהתורה! ונראה שגם דרשה זו מתבססת על לשון הנפעל: "שֵׁשֶׁת יָמִים יַעֲשֶׂה מְלָאכָה" בפרשת ויקהל וכן: "כָּל מְלָאכָה לֹא יַעֲשֶׂה בָּהֶם" בפרשת בא (יום טוב). כָּל מְלָאכָה לֹא יַעֲשֶׂה וְלֹא תַעֲשֶׂה - מכל מקום, ע"י אף אדם. גם הגוי באיסור מלאכה. האם הוא גם בציווי מלאכה בששת ימי המעשה? חלק מתיקון העולם ושכלולו? ראו דברינו [לעובדה ולשומרה](#) בפרשת בראשית על אדם הראשון. ועכ"פ, לעניין שביתת גוי אם יש שיטה שהיא איסור מהתורה, ראו פירוש רמב"ן לשמות יב טז שמבין את המכילתא שהבאנו באופן אחר ואולי היה

לקדשו" והלא דברים קל וחומר: ומה אם שבת חמורה אין אתה מוזהר על מלאכת הגוי במלאכתך, יו"ט הקל דין הוא שלא תהא מוזהר על מלאכת הגוי במלאכתך.⁷

תוספתא מסכת שבת (ליברמן) פרק א הלכה כא – דין שביתת כלים

... אמרו להן בית הלל: אי אתם מודין שטוענין קורות בית הבד ותולין עיגולי הגת ערב שבת עם חשיכה? אף דיו סמנין וכרשנין כיוצא בהן. אילו עמדו בתשובתן ואילו עמדו בתשובתן. אלא שביתת שמיי אומרים: "ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך" - שתהא כל מלאכתך גמורה מערב שבת ובית הלל אומרים: "ששת ימים תעבוד" - מלאכה עושה אתה כל ששה.⁸

אבות דרבי נתן נוסח א פרק יא – בשבח המלאכה

"אהוב את המלאכה" – כיצד? מלמד שיהא אדם אוהב את המלאכה ואל יהיה אדם שונא את המלאכה, שכשם שהתורה נתנה בברית, כך המלאכה נתנה בברית, שנאמר: "ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך ויום השביעי שבת לה' אלהיך" (שמות כ ט).⁹ רבי עקיבא אומר: עתים שאדם עושה מלאכה ומתנצל מן המיתה ועתים שאין אדם עושה מלאכה ומתחייב מיתה לשמים. כיצד? ישב אדם כל השבוע ולא עשה מלאכה. לערב שבת אין לו מה יאכל.¹⁰ היו לו מעות של הקדש בתוך ביתו ונטל מהם ואכל, מתחייב מיתה לשמים. אבל אם היה פועל והולך בבנין בית המקדש, אף על פי שנתנו לו מעות של הקדש בשכרו ונטל מהם ואכל מתנצל מן המיתה.¹¹ רבי

לפניו נוסח אחר. אך נראה שרש"י שמבאר: "כל מלאכה לא יעשה בהם – אפילו ע"י אחרים" הוא כשיטת ר' יאשיה במדרש מכילתא זה, כך הבנתנו. וצריך עיון נוסף.

⁷ שיטת ר' יונתן, המוכרת לנו יותר מהתלמוד הבבלי (שאינו מזכיר את שיטת ר' יאשיה), היא שמלאכת גוי אינה אסורה בשבת אלא מדברי חכמים: "אמירה לנכרי שבות". הנוסח כאן במכילתא קצת קשה ואולי נשתבש (ראו הערות במכילתא שם, מהדורת הורוביץ), אבל תורפו הוא שבשבת כתוב: "זכור את יום השבת לקדשו ... לא תעשה כל מלאכה, אתה ובנך ובתך, עבדך ואמתך ובהמתך" ואין הזכרה לגוי, רק למי "ששייך לך". ואם כך בשבת החמורה, קל וחומר (חומר וקל?) ביום טוב בו איננו מוזהרים על מלאכת נכרי. לדיון נרחב בהשתלשלות איסור מלאכת גוי בשבת, ראו ספרו של **יצחק ד. גילת: פרקים בהשתלשלות ההלכה**, פרק: איסורי שבות בשבת והשתלשלותם, סעיף ט: אמירה לנכרי שבות, עמודים 106-108.

⁸ באנו לסוגיה המורכבת של מלאכת כלים, היינו מלאכה שנעשית מאליה, ע"י כלי, בלי פעולת אדם - האדם מפעיל כלי או מתחיל תהליך מלאכה מערב שבת, והכלי, התהליך, ממשיך במלאכה מעצמו בשבת, נושא רלוונטי מאד לימינו. הדוגמאות הרלוונטיות לזמננו, הם דוגמת: שריית סממנים, עיבוד עורות, הוצאת שמן בבית הבד ועוד. ראו בנושא זה, מסכת שבת פרק א משניות ה-י. וכן מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי פרק כ פסוק ט. מה שמעניין אותנו, הוא השימוש, או אי השימוש בפסוקים שלנו. גם בית שמאי שאוסרים מלאכת כלים וגם בית הלל שמתירים, מסתמכים על הפסוק בעשרת הדברות: "ששת ימים תעבד וְעָשִׂיתָ כָּל מְלָאכְתְּךָ", כל אחד בדרכו. בית הלל יאמרו: כתוב: "ששת ימים תעבוד", ובמלאכה שנעשית מעצמה אין אתה עובד. ואילו בית שמאי אומרים שיש לקרוא את הפסוק בשלמותו: "ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך" – כל מלאכתך צריכה להיעשות ולהשתלם בששת הימים, כולל מלאכת כלים. ראו גם הנוסח במכילתא דרבי שמעון בר יוחאי הנ"ל: "... בית שמאי אומרים: ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך, שתהא מלאכתך גמורה מערב שבת. ובית הלל אומרים: ששת ימים תעבוד - עושה אתה כל ששה ושאר מלאכתך היא נעשית מאליה בשבת". ואנו שואלים: מדוע לא משתמשים בית שמאי בפסוקים "שלנו" שנוקטים לשון נפעל בעשיית המלאכה: "ששת ימים יעשה מלאכה ... בפרשת כי תשא ו: "ששת ימים תעשה מלאכה" בפרשת ויקהל - להורות על שביתת כלים? התשובה טמונה, אולי, בקריאת פסוקים אלה עד סופם. ראו הפסוקים בפרשות כי תשא וויקהל.

⁹ דרשה זו קוראת את הפסוק בעשרת הדברות בצורה מקבילה ומאוזנת. חציו השני: "ויום השביעי שבת לה' אלהיך" הוא ברית השבת, ככתוב: "ושמרו בני ישראל את השבת, לעשות את השבת לדורותם ברית עולם"; ואילו חציו הראשון: "ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך", הוא ברית המלאכה והעבודה. שתייהן קשורות זה בזה שהרי ללא ברית המלאכה לא התקיים, באופן הפשוט ביותר, ברית השבת. כפי שהוא ממשיך ודורש. ובמכילתא דרבי שמעון בר יוחאי פרק כ פסוק ט (שכבר הזכרנו בהערה הקודמת) מדובר לא על ברית כי אם על גזירה או מצווה: "ששת ימים תעבד - ר' אומר: הרי זו גזירה אחרת, שכשם שנצטוו ישראל על מצות עשה של שבת כך נצטוו על המלאכה". ראו המשך המדרש שם דברי חכמים נוספים בשבח המלאכה: "ר' אלעזר בן עזריה אומר: גדולה מלאכה שלא שרת שכינה בישראל עד שעשו מלאכה. שנאמר: ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם. ר' יוסי הגלילי אומר: גדולה מלאכה שלא קנס המקום מיתה על אדם אלא מתוך בטלה ... ר' עקיבה אומר: גדולה מלאכה שהרי נהנה שווה פרוטה מן ההקדש מביא מעילה וחומשה ומביא אשם בשתי סלעים והפועלין שהיו עושין בהקדש נוטלין שכרן מתרומת הלשכה. ר' שמעון אומר: גדולה מלאכה שאפילו כהן גדול נכנס ביום הכיפורים שלא בשעת עבודה חייב מיתה ובשעת עבודה טמאין ובעלי מומין מותרין להיכנס". ואם לא טעינו זה מקרה נדיר ש"עבודה" במקדש היא "מלאכה" ומדרש זה צריך עיון.

¹⁰ ראו מאמרו של ר' עקיבא (פסחים דף קיב עמוד א): "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות", פירוש שטיינזלץ שם: "שאם אין אדם יכול לכבד את השבת אם לא יזדקק לעזרה מן הבריות – מוטב שיעשה שבתו חול ולא יצטרך לבריות". וכבר היו מי שעיימתו מאמר זה של ר' עקיבא אל מול מאמרו של ר' אליעזר ברבי שמעון (ביצה טו ע"ב): "לוי עלי וקדשו קדושת היום, והאמינו בי ואני פורע". והשיבו שהיא הנותנת והוא הנותן. למי מותר ללוות כדי לקיים שבת בהידור? למי שיש לו ממה להשיב ביום ראשון. איך הקב"ה פורע למי שלווה להוצאות שבת? דרך הברכה במלאכתו ועסקיו בימות החול.

¹¹ הדרשן כאילו "תמה" לאן הסתלקה קדושת המעות של הקדש? איך אדם יכול לקבל מעות של הקדש, שיש עליהם איסור חמור של מעילה, וללכת לקנות בהם דברי חולין ומצרכים של יום יום? לאן נעלמה קדושתם? התשובה: דרך המלאכה. אולי בהשוואה אסוציאטיבית, ראו גם העניין של בעלי מלאכה שנכנסים לקודש הקדשים לתקן את בדק הבית כל אימת שצריך, בעוד שכהן גדול נכנס לשם רק פעם בשנה ביום הכיפורים (מסכת מידות פרק ד משנה ה, רמב"ם הלכות בית הבחירה פרק ז הלכה כג). רבים מצטטים מוטיב זה בשם הרב קוק בהקשר עם יישוב ארץ ישראל בידי חלוצים חילוניים. לא מצאנו מקור לציטוט זה של הרב קוק, אך ראו ברייתא במסכת ברכות ל ע"א: "היה עומד בארץ ישראל - יכוין את לבו כנגד ירושלים ... היה עומד בירושלים - יכוין את לבו כנגד בית המקדש ... היה עומד בבית המקדש - יכוין את לבו כנגד בית קדשי הקדשים ... היה עומד בבית קדשי הקדשים

דוסתאי אומר: מנין שאם לא עשה מלאכה כל ששה שיעשה כל שבעה? הרי נִשְׁעָב כל ימות השבת¹² ולא עשה מלאכה ולערב שבת אין לו מה שיאכל, הלך ונפל בין הגייסות ותפשוהו ואחזו אותו בקולר ועשו בו מלאכה בשבת. כל זאת, שלא עשה כל שיעשה¹³.

רבי שמעון בן אלעזר אומר: אף אדם הראשון לא טעם כלום עד שעשה מלאכה, שנאמר: "ויניחם בגן עדן לעבדה ולשמרה ... מכל עץ הגן אכול תאכל" (בראשית ב טו-טז).¹⁴ רבי טרפון אומר: אף הקב"ה לא השרה שכיתו על ישראל, עד שעשו מלאכה שנאמר: "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" (שמות כה ח'). רבי יהודה בן בתירא אומר: אדם שאין לו מלאכה לעשות, מה יעשה? אם יש לו חצר חרבה או שדה חרבה, ילך ויתעסק בה, שנאמר: "ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך" (שם כ ח). ומה תלמוד לומר: "ועשית כל מלאכתך"? להביא את מי שיש לו חצרות או שדות חרבות, ילך ויתעסק בהן.¹⁵ רבי יוסי אומר: אין אדם מת אלא מתוך הבטלה, שנאמר: "ויגוע ויאסף אל עמיו" (בראשית מט לג). הרי שנכפה ונפל על אומן שלו ומת. הא אינו מת אלא מתוך הבטלה. היה עומד על ראש הגג ועל שפת הנהר ונפל ומת, אינו מת אלא מתוך הבטלה.¹⁶

אבות דרבי נתן נוסח ב פרק כא – גדולה היא המלאכה

"אהוב את המלאכה" - חייב אדם להיות אוהב את המלאכה ועוסק במלאכה. והלא דברים קל וחומר, ומה אם הקב"ה שלו עולם ומלואו, לא ברא אותו אלא בדבר, שנאמר: "בדבר ה' שמים נעשו" (תהלים לג ו) והוא כתיב שעשה מלאכה, שנאמר: "מלאכתו אשר עשה" (בראשית ב ב) - בני אדם על אחת כמה וכמה:¹⁷ רבי אליעזר אומר: גדולה היא מלאכה שאפילו אדם הראשון לא טעם כלום אלא עד שעשה מלאכה, שנאמר: "ויניחם בגן עדן לעבדה ולשמרה" ... ועוד היה רבי אליעזר אומר: גדולה היא מלאכה שכשם שנצטוו ישראל על השבת, כך נצטוו על המלאכה, שנאמר: "ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך" (שמות כ ח): רבי אומר: גדולה היא מלאכה שכל מי שאינו עוסק במלאכה בני אדם משיחין בו: מנין איש פלוני אוכל? מנין הוא שותה? משל למה הדבר דומה? לאשה שאין לה בעל והיא מתקשטת ויוצאה לשוק ובני אדם משיחין בה. כך, כל מי שאינו עוסק במלאכה בני אדם משיחין בו. ועוד היה רבי אומר: גדולה היא מלאכה שכל מי שהוא עוסק במלאכה אין ידו חסרה פרוטה לעולם: רבי יוסי אומר: גדולה היא מלאכה שלא שרתה שכניה על ישראל עד שעשו מלאכה, שנאמר: "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" (שם כה ח).¹⁸ ועוד אמר רבי יוסי: גדולה היא מלאכה

- יכין את לבו כנגד בית הכפורת וכו'. מי הוא שמצוי בשעת תפילה בקודש הקדשים? בעל מלאכה שבא לחזק את בדק הבית! מי הכשיר את בעלי המלאכה להיכנס לקודש? מי מגן עליהם? המלאכה. וכל זה כמובן על דרך הדרש.

¹² כל ימות השבוע. כמו שאנו אומרים כל בוקר: היום יום ראשון בשבת, יום שני בשבת וכו'. אפשר שר' דוסתאי משתמש במילה "ימות השבת" כשגרת לשון ואפשר שזה במכוון, להדגיש שכל ימות השבת טורחים למען השבת, מה שמזכיר את המאמר: "מי שטרח בערב שבת יאכל בשבת. מי שלא טרח בערב שבת מהיכן יאכל בשבת?" (עבודה זרה ג ע"א).

¹³ ענין זה שאדם נתפש לגייסות משום שלא עשה מלאכה לא ברור ואפשר שהמלכות הייתה פשוט מגייסת אנשים שהסתובבו באפס מעשה ולא עבדו, בודאי לפני שגייסו אנשים שעובדים ובכך תורמים למלכות ולסדרי החברה. והמאמר עינינו יבורך.

¹⁴ ראו דברינו [לעובדה ולשמרה](#) בפרשת בראשית, דברי רמב"ן שם שמסביר איזו עבודה היה לאדם הראשון בגן עדן ומבין בין האילנות שאין לא היו צריכים עבודה ובין זריעת מיני דגן, ירקות ובשמים: "שהניחו שם להיות זורע לו חטים ומיני תבואות וכל עשב זרע וזרע ופרוגות הבשמים, וקוצר ותולש ואוכל כרצונו". ראו דבריו ודברינו שם. ובמכילתא דרבי שמעון בר יוחאי שכבר הבאנו לעיל, פעמיים, הוא משלים את סיפורו של האדם, דרך דמותו של ישמעאל דווקא, שחי כל עוד שהוא עובד: "ר' יוסי הגלילי אומר גדולה מלאכה שלא קנס המקום מיתה על אדם אלא מתוך בטילה שנאמר: ויגוע וימת ויאסף אל עמיו (בר' כה יז)".

¹⁵ גם מאמר זה דורש ביאור. אולי הכוונה היא שגם מי שאין לו מקצוע ("אין לו מלאכה לעשות"), ילך ויעשה עסק. ישיב נדל"ן. או אולי הכוונה שגם מי שאין לו צורך לעבוד, שהוא בעל נכסים, ילך וימצא כבר איזה עסק לפתח. תמיד ניתן לחשוב על יוזמה והתחלה חדשה (start-up).

¹⁶ גם דרשה זו טעונה הסבר, בפרט הקשר עם הפסוק על מות יעקב. והמאמר עינינו יבורך.

¹⁷ הקב"ה ברא את העולם בדיבור ובאמירה. לא במעשה. ראו: "בעשרה מאמרות נברא העולם" (פרקי אבות, ראש פרק חמישי). וראו גם בראשית רבה ג ב: "לא בעמל לא ביגיעה ברא הקב"ה את עולמו אלא בדבר ה' וכבר שמים נעשו". אע"פ כן, כתוב בתורה, בהקשר עם בריאת העולם: מלאכה ואף עשייה. אין זאת אלא מסר ומוסר לבני האדם שיעסקו במלאכה וימשיכו את מלאכת הבריאה של הקב"ה. ראו גם מדרש תנאים לדברים פרק ה פסוק יד: "ויום השביעי שבת לה' אלהיך - למה נאמר? לומר לך: מה הקב"ה הקדים מה שהיה עתיד לעשות בשבת ועשאו מערב שבת, אף אתה הקדים מה שאתה עתיד לעשות בשבת ועשאו מערב שבת: לא תעשה כל מלאכה - גדולה היא השבת שאסר בה את המלאכה שהיא חביבה לפניו, שהרי ברא את עולמו במאמר לא ביגיעה ולא בעמל וקרא את בריאת העולם מלאכה שנאמר (בראשית ב ב) ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו כי בו שבת מכל מלאכתו". ראו מדרש זה שם שמרחיב בשבחי המלאכה בדומה למסכת אבות דרבי נתן בה אנו דורשים.

¹⁸ יש "קשר משולש" בין בריאת העולם, המשכן והמקדש, ומלאכה ושיבתה של ששת ימי החול ושבת. באגדה - ברעיון של חשיבות המלאכה, ובהלכה - לגבי מלאכה שדוחה או אינה דוחה את השבת (שבת ע ע"א). קשר זה נמצא גם בפסוקים שהבאנו בתחילת דברינו: בפרשת אמור, מיקום שבת וששת ימי המעשה בתחילת פרשת המועדות, ובפרשות כי תשא וויקהל בהקשר עם המשכן והמקדש. המשכן נברא כסמל לבריאת העולם (במדבר רבה יב יג וכן רבים) ודווקא בשל כך לא ייתכן שתותר מלאכת עשייתו

שכל מי שאינו עוסק במלאכה הרי זה מתחייב בנפשו. כאי זה צד?¹⁹ היה בטל ביום הראשון וביום השני ואין לו מה יאכל, והיו בידו מעות הקדש ואכל, הרי זה מתחייב בנפשו. מי גרם לו להתחייב בנפשו? על שלא היה עוסק במלאכה: רבי מאיר אומר: גדולה היא מלאכה שכל מי שאינו עושה מלאכה בחול, סופו לעשותה בשבת. כאי זה צד? היה בטל ביום ראשון וביום שני, אין לו מה יאכל הלך וגבגב תפשוהו ומסרוהו למלכות והטילוהו לעשות מלאכה בשבת. מי גרם לו לעשות מלאכה בשבת? על שלא עשה [מלאכה] בחול.²⁰

שו"ע אורח חיים, סימן קנ"ו – ילך לעסקיו באמונה

אח"כ ילך לעסקיו, דכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עון, כי העוני יעבירו על דעת קונו. ומכל מקום, לא יעשה מלאכתו עיקר, אלא עראי. ותורתו קבע, וזה וזה יתקיים בידו. וישא ויתן באמונה; ויזהר מלהזכיר שם שמים לבטלה... ויזהר מלישבע, אפילו באמת.²¹

קהלת רבה (וילנא) פרשה ט סימן א [ט] – חלוקת יומה של העדה הקדושה

"ראה חיים עם אשה אשר אהבת" - אמר ר' משום עדה קדושה: קנה לך אומנות עם התורה.²² מה טעמא? ראה חיים וגוי. ולמה הוא קורא אותן עדה קדושה? ששם היו רבי יוסי בן משולם ור' שמעון בן מנסיא שהיו משלשין היום, שליש לתורה, שליש לתפילה, שליש למלאכה. ויש אומרים שהיו יגעין בתורה בימות החורף, ובמלאכה בימות הקיץ. ר' יצחק בן אלעזר היה קורא לר' יהושע בריה דר' טימי ור' בורקי עדה קדושה, שהיו משלשין שליש לתורה שליש לתפילה שליש למלאכה.²³

בשבת. ועכשיו שהוא מתפקד ומסמל את חיי היום יום, מתחברת עבודת המקדש עם מלאכת השדה ועם איסור המלאכה בשבת (אבל במקדש נדחים איסורי שבת, בקרבנות ציבור, לא קרבנות יחיד, ראו דברינו [את שבתותי תשמורו ומקדשי תיראו](#)).

¹⁹ כאיזה צד? ובעברית של ימינו עוד יותר קצר: כיצד?

²⁰ עוד מדרשים רבים יש בשבח המלאכה ולא נוכל להביא את כולם. ראו מדרש תנאים לדברים פרק ה פסוק יד: "... חביבה היא המלאכה שהרי כל הבריות שברא הקב"ה בעולמו לא מסר להן מלאכה אלא לבני האדם בלבד: וכן היה ר' מאיר אומר: ראית מימך ארי סבל, צבי קיץ, שועל כורם, או אחד מן החיות עושה מלאכה? הרי אינן עושין מלאכה והרי הן מתפרנסין בלא מלאכה. ובני אדם אינן מתפרנסין אלא מן המלאכה ... חביבה היא המלאכה שכל הנביאים נתעסקו בה: ביעקב אבינו הוא אומר (בראשית ל לא): אשובה ארעה צאנך אשמור. במשה הוא אומר (שמות ג א): ומשה היה רועה. בדוד הוא אומר (תהלים עח ע): ויקחו ממכלאות צאן. בעמוס הוא אומר (עמוס ז יד): כי בוקר אנכי ובולס שקמים: ויקחני ה' מאחרי הצאן (שם טו). חביבה היא המלאכה שלא שרת רוח הקדש על אלישע בן שפט אלא מתוך המלאכה שנאמר (מ"א יט ט): וילך וימצא את אלישע בן שפט והוא חורש. ומה אליהו אומר לו לך שוב כי מה עשיתי לך (שם כ) שלא לבטלך". הנביאים נקראים גם מלאכים מלשון שליחים (הנביא מלאכי, ויקרא רבה א א). וכאן, נביאים מלשון מלאכה ממש שכל תחילתם ושורשם בעולם המלאכה והעבודה.

²¹ הסימן החותם את כל הלכות השחר בשולחן ערוך: נטילת ידים, תפילה, קריאת שמע, קריאת התורה וכו' הוא סימן קנ"ו (כמה סמלי) הקורא לאדם לצאת לעבודתו. ראו שם בהמשך הסימן שהעבודה והמלאכה (והמסחר) לא רק גורמים לאדם שלא יהיה עני ולא יעבור על איסור גזל ("גוררת עון – סופו מלסטם את הבריות", ברטנורא, פירוש המשנה לרמב"ם, על אבות פרק ב משנה ב) ועל דעת קונו, אלא שהם פותחים בפניו אוצר של הזדמנויות לקיים מצוות עשה ולא תעשה שקשורים לעולם העשייה, הכלכלה והמסחר. עולם שלם של מצוות בין אדם לחברו שמי שלא יוצא מכותלי בית המדרש, לא מתנסה בהן. שמעתי מפי חסיד גור שהרבי (בית ישראל?) ראה בוקר אחד את חסידיו משתהים בבית המדרש ולומדים עוד קצת משניות ואומרים עוד קצת תהלים (ושותים) קצת י"ש ואלילים (כוכען) ושוב אומרים קצת זוהר ותיקונים וכו' והשעה כבר 11. ניגש אליהם הרבי ואמר: ומאיפה יהיו לרבי שלכם בעלי בתים?

²² שילוב של אומנות, מקצוע שמכבד את בעליו ומפרנסו עם לימוד תורה. שילוב זה יסודו בחינוך הבסיסי שכלול בחובות האב לבניו ("מצוות האב על הבן") ומתחיל כבר בקטנות. ראו תוספתא קידושין (ליברמן) פרק א הלכה יא: "אי זו היא מצות האב על הבן? למול ולפדותו וללמדו תורה וללמדו אומנות וכו'. ר' יהודה אומר: כל שאין מלמד את בנו אומנות מלמדו ליסטות. רבן גמליאל אומר: כל שיש בידו אומנות למה הוא דומה? לכרם שמוקף גדירו, לחריץ שמוקף סייג. וכל שאין בידו אומנות למה הוא דומה? לכרם שאין מוקף גדירו ולחריץ שאין מוקף סייג. ר' יוסה אומר משם רבן גמליאל: כל שבידו אומנות למה הוא דומה? לאשה שיש לה בעל, בין שהיא מתקשטת ובין שאינה מתקשטת אין הכל מסתכלין בה, ואם אין מתקשטת היא תהא לה מורא. וכל שאין בידו אומנות למה הוא דומה? לאשה שיש לה בעל, לאשה שאין לה בעל, בין מתקשטת ובין שאינה מתקשטת הכל מסתכלין בה. ואם אין מתקשטת היא לא תהא לה מורא. ר' יוסה בי ר' לעזר אומר משם רבן גמליאל: כל שבידו אומנות למה הוא דומה? לכרם גדור שאין בהמה וחיה נכנסין לתוכו ואין עוברין ושבין נכנסין לתוכו ואין רואין את מה שבתוכו. וכל שאין בידו אומנות למה הוא דומה? לכרם פרוץ שבהמה וחיה נכנסין לתוכו ועוברין ושבין נכנסין לתוכו ורואין את מה שבתוכו".

²³ חזרנו למוטיב האיוון בין תורה ועבודה עליו הרחבנו בדברינו [ואספת דגנך](#) בפרשת עקב. אבל כאן נוצר משולש: תפילה-תורה-מלאכה. ראו ירושלמי ברכות פרק ה הלכה א: "חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין שעה ושוהין שעה אחת לאחר תפילתן. אימתי עוסקין בתורה? אימתי עוסקין במלאכתן? אמר רבי יצחק בי רבי אלעזר: על ידי שהיו חסידים היתה ברכה ניתנת בתורתן ובכחה ניתנת במלאכתן". ראו גם הסיפור על רב אידי במסכת חגיגה ה ע"ב (תרגום עפ"י שטיינזלץ): "רב אידי אביו של רבי יעקב בר אידי היה רגיל שהיה הולך שלושה חודשים בדרך (לעסקיו) ויום אחד בבי רב (בית המדרש). והיו קוראים לו החכמים (בלגלוג): בר בי רב דחד יומא (בן בית הרב של יום אחד). חלשה דעתו. קרא על עצמו: שחוק לרעהו אהיה (איוב יב ד). אמר לו רבי יוחנן: במטותא מינך (בבקשה ממך), אל תעניש את החכמים (אל תקפיד עליהם). יצא רבי יוחנן לבית המדרש ודרש: ואותי יום ידרשון ודעת דרכי יחפצון (ישעיהו נח ב) - וכי ביום דורשין אותו ובלילה אין דורשין אותו? אלא לומר לך: כל העוסק בתורה אפילו יום אחד בשנה - מעלה עליו הכתוב כאילו עסק כל השנה כולה". האם רק להפיס את דעתו של רב אידי עשה כך ר' יוחנן? עוד בעניין עדה קדושה, ראו תלמוד ירושלמי מסכת מעשר שני פרק ב הלכה ד: "אלו הן הדנין: בן עזאי ובן זומא. אלו הן

אליהו רבה (איש שלום) פרשה א – יום השבת לתורה ולמנוחה

"ימים יוצרו ולו אחד בהם" (תהלים קלט טז) - זה יום שבת לישראל. כיצד? עושה אדם מלאכה כל ששה ימים ונח בשביעי נתרצה עם בניו ועם בני ביתו. שוב, עושה אדם מלאכה בפני אויביו כל ששה ימים ונח בשביעי שכח כל צער שהיה לו. כך היא מידתו של אדם, יום טוב משכחת רעה ויום רע משכחת טובה.²⁴ כך אמר להן הקב"ה לישראל: בניי, לא כך כתבתי לכם בתורת: "לא ימוש ספר התורה הזה מפיד" (יהושע א ח)? אף על פי שאתם עושים מלאכה כל שישה ימים, יום השבת יעשה כולו תורה. מיכן אמרו: לעולם ישכים אדם וישנה בשבת, וילך לבית הכנסת ולבית המדרש, יקרא בתורה וישנה בבניאים, ואחר כך ילך לביתו ויאכל וישנה, לקיים מה שנאמר: "לך אכול בשמחה לחמך ושתה בלב טוב וינך" (קהלת ט ז). לפי שאין לו מנוחה להקב"ה אלא עם עושי תורה בלבד, שנאמר: "וואת כל אלה ידי עשתה" (ישעיה סו ב).²⁵

מכילתא דרבי ישמעאל יתרו מסכתא דבחדש פרשה ז – חשיבות השביתה

"ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך". וכי איפשר לו לאדם לעשות כל מלאכתו בששת ימים? אלא שְׁבוּת כאילו כל מלאכתך עשויה. דבר אחר: שבות ממחשבת עבודה; ואומר: "אם תשיב משבת רגליך וגו' ", ואומר: "אז תתענג על ה' " (ישעיה נח יג-יד).²⁶

מסכת שבת דף קנ עמוד א – ללמד ילד אומנות בשבת

והא רב חסדא ורב המנונא דאמרי תרוייהו: חשבונות של מצוה - מותר לחשבן בשבת. ואמר רבי אלעזר: פוסקים צדקה לעניים בשבת. ואמר רבי יעקב בר אידי אמר רבי יוחנן: מפקחין פיקוח נפש ופיקוח רבים בשבת, והולכין לבתי כנסיות לפקח על עסקי רבים בשבת. ואמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יוחנן: הולכין לטרטאות ולקרקסאות ולבסילקאות לפקח על עסקי רבים בשבת. ותנא דבי מנשה: משדכין על התינוקות ליארס בשבת, ועל התינוק ללמדו ספר וללמדו אומנות. - אמר קרא ממצוא חפצך ודבר דבר, חפצך - אסורים, חפצי שמים - מותרין.²⁷

שבת שלום מחלקי המים

התלמידים: חנינה בן חכניי ורבי אלעזר בן מתיה. עדה קדושה: רבי יוסי בן המשולם ורבי שמעון בן מנסיא". נחזור למלאכה ושבתי.

²⁴ ראו דברינו בקהלת **ביום טובה היה בטוב**.

²⁵ איזון אחר, אולי יותר לבעלי בתים, למי שלא זכה להיכנס בטרקלין של "עדה קדושה", הוא איזון בימות השבוע. ששת ימים תעבוד וביום השביעי שבת לה' אלהיך ולך עצמך בעיסוקך בתורה. והפסוק בישעיהו צריך עיון; אולי הוא בא לסכם את הדרשה כולה ולומר שהקב"ה ברא את כל אלה: את הצורך של האדם לעבוד ולהתפרנס ואת הצורך שלו לעסוק בתורה.

²⁶ האם חזרנו לעושים רצונו ואין עושים רצונו של המכילתא בה פתחנו? לאמירה: "זכו, לא זכו"? נראה שכאן הכוונה קצת אחרת. מנוחת השבת משלימה את עבודת ששת הימים. אלה שתי כפות מאזניים המאזנות ומזינות זו את זו. מי שלא יעבוד כל ימות השבוע, איך יזכה לנוח? לנוח ממה? מה יאכל ואיך ועל מה יתענג? מאידך, מי שמנסה להשלים את "כל מלאכתו" בימות השבוע ואינו חותר לשבת, אינו מבין שהמלאכה לעולם לא תושלם ואין היא נגמרת אלא בשביתה ובמנוחה שבאות בעקבותיה. מי שגם בשבת טרוד במלאכה שלא הספיק לסיים בשבוע שחלף ובזו שמיד תחל במוצאי שבת, לעולם לא ישלים את מלאכתו, לעולם לא יגיע אל מטרתה והשלמתה. שהרי אין השלמת המלאכה, כל מלאכה, אלא במנוחה שבאה בעקבותיה. ואין מנוחה ושביתה אלא ממלאכה. שביתה מדאורייתא ושביתת מדרבנן משלימות זו את זו, בעשייה ובמחשבה.

²⁷ גמרא זו דנה באיסור 'עובדין דחול' בשבת, שהוא סוג של 'שבות' שחכמים הוסיפו על מנת להרחיק את האדם מהתעסקות בענייני חולין (מסחר, עסקים, מלאכה) בשבת. קטע זה בגמרא מפרט חריגים בנושא, שהגם שאינם צרכי שבת וענייניה, התירו אותם חכמים משום מצוה או צורך רבים. תנא דבי מנשה מוסיף את ענייני שידוכים, לימוד בספר עם ילדים ולימוד אומנות! ראו הפיוט מה ידידות מנוחתך שמביא גמרא זו אבל משמיט את "ללמדו אומנות" ושם במקומו סיום שירי "למנצח בנגינות". על מנת לעסוק במלאכה יש ללמוד אותה והיא אחת ממצוות האב על הבן בדומה לחובה למול את הבן, לפדותו וכו'. ראו מקור הלכות אלה בתוספתא קידושין פרק א הלכה יא, תלמוד בבלי קידושין דפים כט-ל, ירושלמי קידושין פרק א הלכה ז. תנא דבי מנשה (מקור תנאי לא נדיר כ"כ כמו שניתן לחשוב) מלמד אותנו שמותר לעשות בשבת הסכמים וסידורים ולדבר על לימוד מלאכה לבן בשבת, כמו לימוד ספר (תורה) וכמו שידוכים (ראו שטיינזלץ שמדגיש שאין מדובר בלימוד האומנות עצמה, גם לא לימוד שאינו כרוך בחילול שבת, אלא בעריכת הסכמים והתקשרויות עסקיות, בדומה להסכם שידוך לבנות. אבל אם כן, גם לימוד ספר הוא לא לימוד ממש אלא הסכם עם מישהו שילמד את הבן וצ"ע). שואלת הגמרא: הכיצד התירו כל אלה בשבת ובפרט לימוד האומנות? ותשובתה היא שעיסוק כזה בשבת איננו נחשב ל"חפצך" שאסורים בשבת כמו עובדין דחול, אלא "חפצי שמים". ראו רש"י שמפרש: "דהא נמי מצוה היא, שכל שאינו מלמדו אומנות - מלמדו ליסטות". נראה שאפשר לקשר גמרא זו שבמסכת שבת עם דברי רבי מאיר בסוף אבות דרבי נתן הנ"ל ולקשר הכל עם השבת, נכון יותר עם החילופין של מלאכה בששת הימים ושביתה בשבת. מי שאינו עושה מלאכה בחול, סופו לעשותה בשבת ולחללה. לפיכך מותר ואף מצווה ללמד את הבן אומנות גם בשבת, ואין זה "חפצך", על מנת שיעשה מלאכה בימות החול וישמור שבתות כראוי וכהלכה. לימוד כזה הוא "חפצי שמים", כמו הקב"ה שעשה את מלאכת הבריאה וציווה עלינו "לעובדה ולשומרה".

תנאים ואמוראים בעלי מלאכה

ר' יהושע בן חנניה – פחמי (ברכות כח ע"א)
 אבא חלקיה – חקלאי, איש שדה (תענית כג א)
 ר' אליעזר בן הורקנוס, חקלאי ובעל שדות (פרקי דרבי אליעזר)
 נחוניא – חופר שיחין לעולי הרגל, האם הוא ר' נחוניא? (יבמות קכא ב)
 ר' טרפון – בעל שדות ומטעים (ירושלמי שביעית פרק ד, מסכת כלה פרקים א, ב)
 ר' נחמיה - קדר
 חוני המעגל – מטיח גגות במעגלה (תענית יט ע"א)
 ר' מאיר – סופר סת"ם – לבלר (עירובין יג ע"א)
 ר' יוסי בן חלפתא – מעבד עורות (שבת מט ע"ב, רש"י שם)
 ר' יוסי – עושה רשתות לדייגים
 ר' אבין – נגר
 רב חסדא – עושה שכר
 ר' חנינה בן דוסא – סתת (?)
 ר' יהודה הנשיא – בעל אחוזות, אדם עשיר (ירושלמי שביעית ו א, [ראו כאן](#))
 הלל הזקן – חוטב עצים (יומא לה ע"ב)
 שמאי – בנאי (שבת לא ע"א)
 ר' יהודה הנחתום – אופה (בבא בתרא קלב ע"א)
 ר' יצחק נפחא – נפח? (הרבה במקורות)
 אבא יוסף הבנאי (שמות רבה פרשה יג)
 אבא הושעיה – כובס (קצרא, ירושלמי בבא קמא י י)
 ריש לקיש – שומר תאנים (ירושלמי מועד קטן פרק ג הלכה א)
 תודוס הרופא (בכורות פרק ד משנה ד)
 ר' יוחנן הסנדלר – רצען (הרבה במקורות)
 בר קפרא – חופר בשונית
 ר' שמעון שזורי – שזירת חבלים (הקדמת הרמב"ם בפירושו למשנה)
 שמעון הפקולי – סוחר בצמר גפן (רש"י, ברכות כח ע"א)
 רב כהנא – מוכר דקלים (קידושין מ ע"א)
 ר' אחא או אדא סבולא – רועה (בבא מציעא קט ע"א)
 רב חנינא ורב אושעיה – סנדלרים (פסחים קיג ע"ב)
 קרנא – מומחה לין (כתובות קה ע"א), מודד מים ושדות?
 רב הונא – חקלאי? שואב מים? (מגילה כח ע"א)
 בר אמוראי – דייג? שולה אלמוגים? (בבא בתרא עד ב)
 ר' יוסף – עובד בריחיים
 ר' אבא בר חנינא – חייט (בבא מציעא קט ע"א)
 ר' אבא בר זימנא – חייט (?)
 רב פפא – מייצר שיכר (בירה מתמרים, בבא מציעא סה ע"א, פסחים קיג ע"א)

חכמי הדורות

חנוך – תופר מנעלים (ספרות הקבלה)
 רש"י – בעל כרמים
 רמב"ם – רופא
 רמב"ן – רופא
 מנחם המאירי – בנקאי (מלווה בריבית)

אברהם דנציג בעל "חיי אדם" – סוחר (הקדמה לספרו חכמת אדם)
ברוך הלוי אפשטיין (תורה תמימה) – בנקאי
ר' יעקב עמדין – בעל דפוס
חפץ חיים – בעל מכולת
הרב יוסף קאפח – צורף, ערך ותרגם ספרים
הרב יחיא צאלח – צורף, סופר סת"ם

רמב"ם הלכות תלמוד תורה פרק א

הלכה ט: גדולי חכמי ישראל היו מהן חוטבי עצים ומהן שואבי מים ומהן סומים ואף על פי כן היו עוסקין בתלמוד תורה ביום ובלילה והם מכלל מעתיקי השמועה איש מפי איש מפי משה רבינו.²⁸
הלכה יב: כיצד? היה בעל אומנות והיה עוסק במלאכתו שלש שעות ביום ובתורה תשע.²⁹ אותן התשע קורא בשלש מהן בתורה שבכתב, ובשלש בתורה שבעל פה, ובשלש אחרות מתבונן בדעתו להבין דבר מדבר.

בקשתנו שטוחה לשואבי המים שיסייעו להשלמת וטיוב הרשימה שלמעלה.

²⁸ ובהלכות מתנות עניים פרק י הלכה יח: "גדולי החכמים היו מהם חוטבי עצים ונושאי הקורות ושואבי מים לגנות ועושי הברזל והפחמים ולא שאלו מן הצבור ולא קיבלו מהם כשנתנו להם".

²⁹ והמשגיח ר' חצקל היה אומר: הלוואי הרמב"ם ההפוך. תעבדו כמה שתעבדו, אבל תקדישו כל יום שלוש שעות ללימוד תורה.